

Meddig fogyhatunk? Lehetséges-e a népességcsökkenés megállítása?

Az előadás címe jelenlegi állapotunkat jól tükrözi: bizonytalan, de egyben félrevezetően magabiztos. Azt sugallja, hogy a feltett kérdésekre, legalábbis az elsöre tudjuk a választ. Azaz tisztában vagyunk azzal, hogy fogyunk, de nincs még elégséges okunk az aggodalomra, mert tudjuk, hogy hol van az a határ, amelyet átlépni már nem lehet, nem szabad. Valójában azonban koránt sincs így. A felszint jól vagy egyre jobban ismerjük, de az ezt létrehozó, mélyebben fekvő okokról éppen úgy alig tudunk valamit, mint ahogyan arról, hogy a jelenlegi helyzet megváltoztatása érdekében mit is kellene tenni. Az előadás címének második része már egyértelmű, abból a teljes bizonytalanság, az aggodalom, az elkerülhetetlenbe való beletörődés, mi több, talán már az azzal való megbékélés gondolata is árad. E cím abban az értelemben is félrevezető, hogy abból a népesség lélekszámának fetiszizálása, a tízmilliós hazai népességszámhoz való görcsös ragaszkodás üzenete olvasható ki, miközben a népesség kor szerinti összetételének változása legalább olyan, ha nem nagyobb fontosságú demográfiai jelenség, mint amilyen a lélekszám alakulásáé. Ismeretes, hogy a kor szerinti összetételt, a népesség korstruktúráját döntően a születések és a halálozások száma és ezek, illetve a nemzetközi vándorlás egyenlege alakítja. A népesség kor szerinti összetételének változása pedig a születések és a halálozások számát jellegzetesen és jelentős mértékben befolyásolja. A vándormozgalomra gyakorolt hatását sem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen egy idősebb vagy egy előregedett népesség mobilitása jelentéktelen.

A népesség lélekszámának csökkenése és a népesség előregedése nem csupán magyar jelenség, ennek ellenére az, ami Magyarországon bekövetkezett, nem tipikus. Nem, mert a generációk reprodukcióját jelző termékenységi mutatók már az 1960-as években, évtizedekkel korábban figyelmeztettek a népességcsökkenés lehetőségére, mint a tőlünk nyugatra fekvő országokban. 1981 volt az első év, mikor az élveszületések és a halálozások mérlege negatív volt (a hiány megközelítette a kétezret). Emellett az is sajátossága a hazai népességcsökkenéssel együtt járó öregedésnek, hogy azt a mind alacsonyabbá váló termékenység és a magas halandóság, ezen belül főleg a korai halálozások nagy gyakorisága együttesen generálják.

Keleti Károly majdnem 110 évvel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémián tartott *Hazánk népe 1890-ben* című előadását a következő gondolatokkal zárta: „bárhogy is van, abban bizonyára mindannyian egyetértünk, hogy a közeli millenium alkalmával büszke önérettel fogunk végigtekinteni sorainkon; nem lesz mit szégyellnünk ezer évvel ezelőtt bejött honfoglaló őseinktől. Megőriztük öröküket, gyarapodtunk számban és műveltségben és ha megszűntünk keleti

nép lenni, ezzel is csak első szent királyunk örökét váltottuk be, ki államalkotó intézményeivel a kereszténység és a nyugati civilizáció irányába terelte hazánkat.”¹

És mit mondhatunk mi most a magyar államiság fennállásának milleniumi évében? Nem túlságosan sokat. Hiszen hol van már büszke önértetünk? Hol van örökségünk? Soraink összekuszálódtak, számunk megfogyatkozott, tartásunk megroggyant, szellemi, fizikai csángósodásunk előrehaladott. Ha nem tartanám méltatlannak e környezethez a szavakat, akkor csupán annyit mondanék: köszönöm, még vagyunk. Igaz, ezt is csak nagyon halkán, erőtlenül, a magyar népesség állapotának megfelelően. Jelenleg ugyanis – Keleti Károllyal ellentétben – tárgyyszerűen csupán azt állapíthatom meg, hogy az ország jövője a népesség korábbi létszámának fenntartása, megőrzése tekintetében nincs biztosítva.

Itt egy rövid kitérőt kell tennem. Joggal kérdezhetik meg ugyanis, hogy érték-e, és ha igen, akkor miért és mennyiben érték az, hogy egy ország lakosainak lélekszáma, korstruktúrája, például fiatal vagy öreg, sok vagy kevés. Azaz az egymást váltó újabb és újabb nemzedékeknek feladata-e a népességszám megőrzése, esetleg gyarapítása? Egyáltalán milyen előnye vagy hátránya származik abból az országnak, ha a népesség létszáma növekszik, stagnál vagy éppen fogy? Természetesen a fenti kérdések sorába tartozik az is, hogy mennyiben érték az ember, és milyen értéket képvisel?

II. József gróf Eszterházy Ferenchez írt, 1784. május 1-jén kelt levelében erről a következőképpen vélekedett: „Bizonyos dolog, hogy a lélekszám növelése az állam boldogságát, gazdaságát és tekintélyét is növeli. Ilyen növekedést csak az igazgatás minden ágában tett helyes intézkedésekkel lehet elérni, viszont nem lehet az erre irányuló törvények és intézkedések hatását helyesen megítélni, még kevésbé azokat jól kiválasztani és elrendelni, ha nem ismerjük pontosan az ország valódi népességszámát s nem vagyunk állandóan tájékozva annak növekedéséről, illetve csökkenéséről.”² E királyi véleményhez csupán azt teszem hozzá, hogy a fogyó népesség nemcsak érzelmi krízissel jár, hanem a lélekszám csökkenése a lakosság gyengülő életkedvét és a jövőbe vetett hit hiányát tükrözi. Valami alapvetően megbomlott ott, ahol egy nép nemcsak értelmetlennek tartja utánpótlásának biztosítását, hanem beletörődött abba, hogy a népességszám csökkenésének üteme felgyorsult, illetve ezzel párhuzamosan a népesség kor szerinti összetétele is mind és idősebb lesz. Különbösen is meddig tartható, hogy miközben az ember által létrehozott javakat, az épített környezetet értéknek tartjuk, megfeledekezünk arról az értékről, amelyet mindezek létrehozója, az ember jelent? Hogy mennyiben vagyunk képesek a nemzeti sorskérdésekre adekvát választ adni, és a válasz alapján cselekedni azt végső soron a munkaerőbázis mennyisége és minősége dönti el. S mivel számában bővülő, jó felkészültségű és megfelelő szervezetségű népesség teremt gazdagságot, a népesség számának megőrzése, növelése, illetve a megnövekedett számú népesség létfeltételeinek, kulturáltságának, műveltségének teljesebbé tétele olyan érték, amely egy adott társadalom legfontosabb stratégiai célkitűzései közé kell, hogy tartozzon.

¹ Akadémiai Értesítő 1892. 20.

² Az első magyarországi népszámlálás (1784–1789). Szerk.: *Dányi Dezső-Dávid Zoltán*. Budapest, 1960, 373.

1. táblázat

A hazai népmozgalom összefoglaló adatai (1960–2000)³

Év	Népes- ség száma (1 000 fő)	Háza- ság- kötések	Élveszü- letések	Halálo- zások	Terhes- ségmeg- szaki- tások	Termé- szetes szapo- rodás, fogyás (-)	Egy éven aluli meg- haltak	Házasa- g- kötések	Élve- szü- letések	Halálo- zások	Termé- szetes szapo- rodás, fogyás (-)	1000 éve- szülöttre jutó egy éven aluli meghalt
	Száma						1000 lakosra					
1960	10 007	88 566	146 461	101 525	162 160	44 936	6 976	8,9	14,7	10,2	4,5	47,6
1970	10 352	96 612	151 819	120 197	192 283	31 622	5 449	9,3	14,7	11,6	3,1	35,9
1980	10 705	80 331	148 673	145 355	80 882	3 318	3 443	7,5	13,9	13,6	0,3	23,2
1990	10 355	66 405	125 679	145 660	90 394	-19 981	1 863	6,4	12,1	14,1	-1,9	14,8
1991	10 337	61 198	127 207	144 813	89 931	-17 606	1 989	5,9	12,3	14,0	-1,7	15,6
1992	10 310	57 005	121 724	148 781	87 065	-27 057	1 714	5,5	11,8	14,4	-2,6	14,1
1993	10 277	54 099	117 033	150 244	75 258	-33 211	1 458	5,3	11,4	14,6	-3,2	12,5
1994	10 246	54 114	115 598	146 889	74 491	-31 291	1 335	5,3	11,3	14,3	-3,0	11,5
1995	10 212	53 463	112 054	145 431	76 957	-33 377	1 195	5,2	11,0	14,2	-3,3	10,7
1996	10 174	48 930	105 272	143 130	76 600	-37 858	1 148	4,8	10,3	14,0	-3,7	10,9
1997	10 135	46 905	100 350	139 434	74 564	-39 084	989	4,6	9,9	13,7	-3,8	9,9
1998	10 092	44 915	97 301	140 870	68 971	-43 569	944	4,4	9,6	13,9	-4,3	9,7
1999	10 044	45 500	95 000	143 000	65 500	-48 000	850	4,5	9,4	14,2	-4,8	8,9

Megjegyzés: A születéskor várható átlagos élettartam 1998-ban férfiaknál 66,14 év, nőknél 75,18 év.

A nettó reprodukciós együttható 1998-ban 0,638.

Ezzel szemben jelenlegi helyzetünkben lassan megszokottá válnak azok a mondatok, amelyek a következőképpen kezdődnek: „ez eddig a legnagyobb mértékű csökkenés”, „korábban soha nem haltak meg olyan sokan, mint ebben az évben”, vagy „az előző évit meghaladó mértékben fogyott az ország népességének száma”. Ezeket a súlyos kijelentéseket adatsorok támasztják alá. S mivel ezekhez bárki könnyen hozzáférhet, nem érzem kényszerítő szükségességét annak, hogy részletesen dokumentáljam a magyar népesség életkedvének megcsappanását, a lélekszám és a kor szerinti összetétel elmúlt negyven évben bekövetkezett változását. Az összefüggések érzékeltetése érdekében az 1. táblázatban a hazai népmozgalom 1960–1999 közötti időszakára vonatkozó legfontosabb összefoglaló adatai találhatóak.

A táblázathoz kiegészítésül: 2000 első hónapjában a természetes fogyás meghaladta a hétezret, s ha a halálozás a következő hónapokban is ezen a szinten marad, akkor az év közepére a népesség lélekszáma tízmillió alá kerül. Mivel a nemzetközi vándorlás egyenlegét nem ismerjük, így nagy a valószínűsége annak, hogy a hazai népesség lélekszáma már jelenleg sem éri el a tízmilliót.

³ Forrás: Demográfiai Évkönyv 1998. KSH, Budapest, 1999; Magyar Statisztikai Évkönyv 1998. KSH, Budapest, 1999.

Annak érdekében, hogy jelenlegi állapotunkat megérthessük, rész-letesebben kell szólni a magyarság Kárpát-medencei népességfejlődéséről. Ennek részletes kifejtésétől el kell most tekintenem, csupán azt jegyezni meg, hogy 896 óta a népességfejlődést befolyásoló sok-sok veszteség mellett három demográfiai katasztrófa érte a magyarságot. Az első – szoros összefüggésben a tatárjárással – 1239 és 1290 közé esett. Ez követően mintegy öt évszázaddal később, a török hódoltság időszakában volt a második demográfiai katasztrófa. Ez, de már az első is, nemcsak nagymértékű népességvesztéssel, hanem a népesség összetételének drasztikus megváltozásával is járt. Az elveszített népesség pótlására ugyanis idegeneket telepítettek az országba, melynek következtében a 18. századra a magyar anyanyelvűek aránya 35–45 százalékra csökkent. (A 16. században ez az arány még 80 százalék volt.) A demográfiai katasztrófák mellett szinte folyamatosan háborúk, járványok, éhínségek, kivándorlás apasztották a népesség lélekszámát. Mindezek ellenére a 19. század végére egy nagy ívű népességfejlődést dokumentálhatunk. Azaz nem lehet egyetérteni John Lukacs azon állításával, legalábbis annak első részével, mely szerint a magyarság két nagy történelmi gyengesége, hogy: „sosem volt elég erős a termékenysége és a vallásossága ahhoz, hogy teljesen benépesítse a Kárpát-medencét.”⁴

A rövid történelmi visszatekintés láttán senki számára sem lehet kétséges, hogy Keleti Károly már idézett előadásában joggal tette fel a kérdést: „miként szaporodott e nemzet el annyira, hogy ezernyi sorscsapás közepett, oly óriási veszteségek után, melyek ép az államalkotó törzs legnemesebb vérért fogyasztották egyre, ma mégis tizennyolczadfél milliónyi tekintélyes lélekszámban élhessük a Szent István korona alkotta magyar hazánkban.”⁵ A pontos választ ma sem tudjuk, mert a fenti mondatok elhangzása után alig három évtizeddel az első világháborút lezáró békeszerződés rendelkezései, amely a népesség számának és lakóterületének nagy mértékű, radikális, előzmény nélküli és igen rövid idő alatt bekövetkezett csökkenését idézte elő, mindent véglegesen átrendezett. A trianoni döntéssel kiváltott a harmadik népesedési katasztrófa az ország népesedési folyamatainak addigi szerves fejlődése megszakadt. Ez nem egyszerűen csak azt jelenti, hogy az 1920 utáni demográfiai kép bizonyos összefüggésekben ne tükrözne volna az azt megelőző időszakét, hanem arról, hogy azok a folyamatok, amelyek Magyarország meghagyott területein a népességfejlődést addig biztosították, fenntartották, kondicionálták – megszakadtak. Természetesen nem arról van szó, hogy egy visszametszett vagy a koronájától megfosztott fa tavasszal ne zöldeülhetne ki, hanem arról, hogy az új ágakat nevelő fa már soha sem lesz olyan, mint amilyen a csonkolás előtt volt. A folytonosság, a szerves fejlődés bizonyos elemei az 1920 utáni népesedési folyamatokban is fellelhetők, ennek ellenére az első világháború előtti és az azt követő hazai népességfejlődésben a megszakitottság a jellemző, melyet a háború ember- és egyéb veszteségei még súlyosbítottak. És még fel sem ocsúdhattak a trianoni sokkból, amikor jött az újabb háború, a holokauszt, a menekülés, a kitelepítés, 1956, majd az azt követő lelket, embert silányító évtizedek.

Olyan szimptomák, amelyek kóros elváltozásra utaltak volna, legalábbis a felszínen, közvetlenül az első világháborút követően még nem jelentek meg. Ennek ellenére jól látták, hogy az első világháború okozta népességfogyás (a háborúban elesett produktív korú népesség pótlására, valamint a születések száma közel 50%-os csökkenésének) kiegyenlítésére egy emberöltő sem lesz elegendő. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján a következőt fogalmazták meg: „Ez a mély hullámvölgy állandó mozgásban van a magasabb korévek felé. 1920-ban megfigyeltük, hogy az óvodákat néptelenítette el, 1930-ban már a középiskolák alsó osztályaiban maradtak üresen a padok, 1940-ben a fiatal munkáskezek száma lesz kevesebb és így halad tovább a késő öregkorig, de még egy emberöltő múlva sem fog elsimulni, mert ha majd a családalapításra képes korúak számának megritkulásában fog megnyilvánulni a hatása, újabb, bár kisebb hullámvölgy keletkezik a születéseknek ekkoron e réven való elmaradásából és kezdődik a hullámmozgás megint előlről

⁴ Magyar Nemzet, 2000. április 22.

⁵ Akadémiai Értesítő 1892, 11.

egy emberöltőn át.⁶ Azt azonban, hogy a népesség előregedése megindult, melyet az alacsonyabb termékenység mellett az élettartam általános meghosszabbodása is generált, nem érzékelték, mert az öt évnél fiatalabb korcsoportokhoz tartozók arányának növekedése – a meglévő népesedési problémák ellenére – különösebb aggodalomra még nem adott okot. Nem is beszélve arról, hogy a fenti gondolatok megfogalmazásakor az újabb háború lehetősége, s annak népességfejlődésre gyakorolt hatása fel sem merült.

A második világháborút követő valós helyzetet azonban az első évtized után megindult lélekszám-gyarapodás még elfedte. Ebben a folyamatban a terhesség művi megszakításának az 1950-es években bekövetkezett szigorú tiltása nem csekély szerepet játszott. Így alakult ki az a paradox helyzet, hogy az 1956-os exodus emelkedése 1960 és 1980 között a népesség lélekszáma még közel 750 ezer fővel növekedett. Ennek ellenére a népesség lélekszámának potenciális fogyása már 1958-ban, amikor a tiszta reprodukciós egyúttartó értéke 1 alá süllyedt (1958: 0,973) előre látható volt. Ennek okait keresve úgy vélem, téves lenne, ha az európai tendenciákra, a termékenység alacsony szintjére, az európai demográfiai pályára hivatkoznánk. Alapkutatás hiányában azonban nem egyszerű válasz adni arra a kérdésre, hogy az európai országokhoz viszonyítva Magyarország népességének potenciális és valós fogyása miért kezdődött évtizedekkel korábban? A válasz keresése közben, úgy vélem, nagyfokú korlátoltság lenne részünkről, ha ebben nem fedoznánk fel a terhesség-megszakítások 1956-ban történt feltétel nélküli engedélyezésének hatását, valamint a forradalom leverésének, a szovjet csapatok második magyarországi győzelmének, ha hazai bolsevik nomenklátúra ismételt megjelenésének feltételezhetően nem jelentéktelen, messze ható szerepét, azt az érzést, hogy azt a társadalmi-gazdasági formációt, amelybe a magyarság a második világháború után belekényszerült, belátható időn belül megváltoztatni nem lehet.

Összességében az elhúzódó hazai népesedési válság nem a nyugat-európai minta követésének, hanem a bolsevik típusú hatalmi-politikai rendszer társadalmi krízisének, a kommunista modernizációs kísérlet kudarcának a következménye. A népesség fogyása, előregedése, a magas halandóság, illetve a korai halálozások nagy gyakorisága, az alacsony termékegység mind-mind annak a permanens társadalmi krízisnek a tünete, amelyben nagyszüleink, szüleink, önmagunk és gyermekeink nemzedéke élni kényszerültek, kényszerültünk.

Arra a kérdésre, hogy *meddig fogyhatunk*, tudományosan megalapozott választ nehezen lehet adni. Azt viszont, hogy hol tartunk most, az elmúlt év adatai alapján elkészített korfa pontosan mutatja, és megállapíthatjuk, hogy ha továbbra is az 1956-ban megkezdett úton haladunk, akkor a negyedik, az eddigieknél súlyosabb népesedési katasztrófát beláthatatlannak látszó következményeivel együtt – önmagunk idézzük elő. Azon tényezők közül, amelyek a negyedik demográfiai katasztrófát előidézhetik, hármat a továbbiakban külön is kiemelek:

- Az élve születések és a halálozások egyenlege 1981-től nemcsak negatív, hanem ez a negatívum exponenciálisan növekszik. 1981-hez viszonyítva 2000-re a természetes fogyás huszonnyolcszorosára nőtt! Vagyis a népességszám csökkenésének üteme felgyorsult, melynek következtében a népesség előregedése is egyértelműbbé vált, s jelenleg megállíthatatlannak látszik.

- A teljes termékenységi arány 2000-ben 1,3 alá kerül (1980: 1,92, 1990: 1,84, 1996: 1,46, 1999: 1,3) és amennyiben ez tartóssá válik, vagy ha még ennél is alacsonyabb lesz, akkor megszűnik a legalább egy gyermek általános vállalása, ami egy jelentős arányú akaratlagos gyermektelenség kialakulásának a kezdetét is jelentené.

- A 35 és 64 év közötti férfiak továbbélési valószínűségei az elmúlt három évtizedben oly mértékben romlottak, hogy azok jelenleg rosszabbak, mint amilyenek az 1920-as évek végén voltak. A magas halálozási arány és a meghaltak kor szerinti összetétele alapján túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy igen pazarlóan bánunk az emberi élettel. A 2000. januári ha-

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 83. kötet I. rész, Budapest 1932, 5.

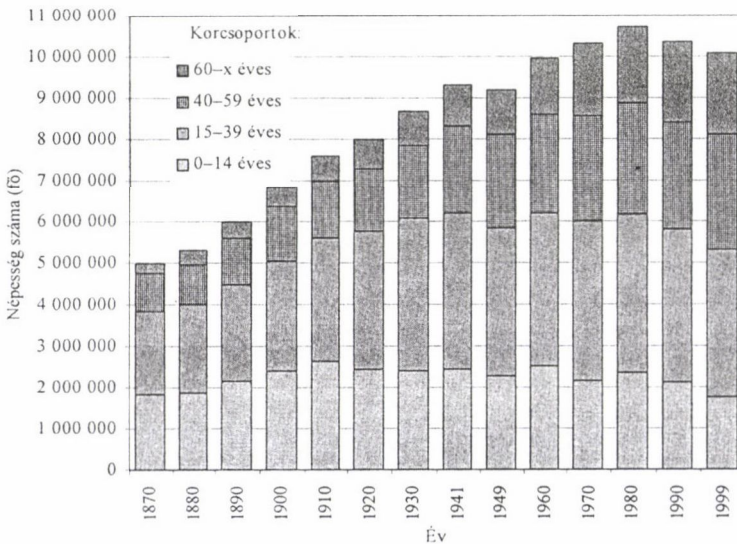
lázósi adatok közel 1500-zal magasabbak, mint az egy évvel korábbiak, s ha ez így folytatódik, akkor az 1999. év végi adatokhoz viszonyítva 40 ezerrel több honfitársunk halálát vetíti előre a 2000. év végére.

Miért tartom fontosnak a hazai népesség jelenlegi lélekszámának megőrzését, a népesség elöregedésének megállítását?

Azért, mert ha ezt nem tesszük meg, akkor a magyar társadalom legszélesebb értelemben felfogott működőképességének fenntartása hosszabb távon már nem biztosítható. Ehhez viszont nem csupán egy számhoz tartozó, azaz tízmillió fő körüli népesség, hanem egy olyan korstruktúrájú népesség szükséges, amely történelmi léptékben mérve nemcsak ideig-óráig őrzi meg még történelmét, nyelvét, s biztosítja a ezeregyszáz éves Kárpát-medencei kultúrájának folytonosságát, hanem mindazt, amit öröklül kapott, elődeitől továbbfejlesztve adja át utódainak. A hosszabb távú jövőnk érdekében meg kell értenünk és értetnünk: a magyar népességnek „fiatalodnia” kell ahhoz, hogy önmagába ne roskadhasson. Az igazi probléma elsősorban nem a lélekszám csökkenése, hanem a népesség elöregedése. Ez pedig nemcsak a fiatalok és az idősek össznépességen belüli arányát, hanem létszámát is jellegzetesen alakítja; azaz miközben a gyermekek és a fiatalok száma csökken, aközben az időskorúaké nő. E folyamat következtében napjainkra oda jutottunk, hogy az össznépességen belül a 19 évnél fiatalabbak viszonylagos súlya soha sem volt olyan kicsi, a 60 éven felülieké olyan nagy, mint amilyen jelenleg. Egy évtizeddel ezelőtt az össznépességen belül a gyermekkorúak aránya még 0,6 százalékkal meghaladta a 60 év felettiét. 2000-re azonban a 60 éven felüliek aránya lett 2,6 százalékkal magasabb, mint a 15 éven aluliaké. (20,5, illetve 18,9 százalékról az évtized alatt az arány 17,1, illetve 19,7 százalékra módosult, miközben a népesség lélekszáma 10 millió 375 ezer főről 10 millió 44 ezerre esett.) A különböző korcsoportokhoz tartozó népesség számának, arányának az elmúlt 130 évben bekövetkezett változását, a népességfejlődés évtizedenkénti elmozdulását, a népesség elöregedését az 1. ábra oszlopai egyértelműen tükrözik.

1. ábra

A népesség számának alakulása korcsoportonként 1870 és 1999 között

Forrás: Vukovich Gabriella: A népesség reprodukciójának, a népességszám alakulásának és befolyásolásának kérdései. In. Népesedés és népességgazdaság. KSH Népességtudományi Kutató Intézet könyvtára (kézirat). Budapest, 2000, 470.

1870. január 1. és 2000. január 1. között az össznépelességen belül a 0–14 évesekhez tartozó férfiak aránya 9,3, a nőké pedig 10,1 százalékkal csökkent. Az egyenletes csökkenés mellett 1900 és 1930 között mindkét nem esetében jelentősebb arányú (a férfiaknál 3,5, a nőknél 3,9 százalék) volt a csökkenés. Az ezt követő 30 évben a csökkenés üteme némileg mérséklődött. 1960-tól azonban a csökkenés mértéke ismét egyértelműen növekszik. Mindezek következtében az össznépelességen belül a 0–14 évesek aránya az 1870-es közel 37 százalékkal szemben ma már alig haladja meg a 17 százalékot. Hasonló tendenciát állapíthatunk meg akkor is, ha a népességszám alakulását vesszük alapul. Az ország népességének száma 1870-től 1990-ig 2,7-szeresére, a legfiatalabbaké 1,2-szeresére, a legidősebbeké pedig 7,2-szeresére nőtt.

A legfiatalabb és a legidősebb korcsoportokhoz tartozók aránya alakulásának íve egy elöregedő társadalom képét mutatja, melyben folyamatosan nőtt az ezer férfira jutó nők száma. A növekmény 1870 és 1990 között 62 fő volt. A folyamat a 90-es években felgyorsult, s így 2000. január 1-jén ezer férfira már 1096 nő jutott. Napjainkhoz közeledve, különösen az idősebb korúak körében felgyorsult az ezer férfira jutó nők száma. 1870-ben a 60 és annál idősebbek között még nem volt nőtöbbség, tíz évvel később azonban ezer férfira már 1042 nő jutott. 1949-ben azonban már ezer férfira 1270, 1990-ben 1489, 1999-ben pedig 1587 hasonló korú nő jutott. 1990-et követően az ország népességének és a legfiatalabb korosztályhoz tartozóknak a száma egyaránt csökkent, miközben a legidősebbeké tovább növekedett, s mellyel párhuzamosan az aktív munkát nem végzők aránya fokozatosan nőtt. Az eltérő halandósági viszonyok következtében az inaktívak között mind több lesz az egyedülálló nő. Az adatok alapján megjósolható, hogy rövid időn belül minden 60 év feletti férfira két nő fog jutni, hogy a 40–59 évesek körében nőtöbbség lesz, hogy a 20–39 évesek között a férfi–nő arány ki fog egyenlítődni. Az azonban, hogy ez a változás az alacsonyabb korcsoportokat hogyan fogja érinteni, ma még nem egyértelmű, hiszen a jelenlegi állapotok alapján egyenlő esélye van annak, hogy az első három korcsoportban a férfítöbbség megerősödjön, vagy hogy a jelenlegi – különösen a 15–19 éveseknél – még meglévő férfítöbbség tovább apadjon. A nők növekvő aránya alapján feltételezhető, hogy a közeli jövőben a megváltozott és a népességben belül tovább változó súlyuknak megfelelő szerephez fognak jutni, azt azonban, hogy ez a változás milyen következményekkel fog járni, ma még valójában nem is sejtjük. Azt sem lehet előre látni, hogy a mind több és a mind hosszabb ideig magányosan élő nő meghatározóbbá váló szerepe következtében a társadalmi folyamatok hogyan alakulnak. A válások gyakorisága és a házasságon kívüli együttélési formák általánosabbá válása következtében egyre több olyan „család” lesz, amely generációkon keresztül csak női felnőtből áll. Mindezeknek a változásoknak a népességfejlődésre és ezen keresztül a társadalomra, a gazdaságra gyakorolt hatását ma még homály fedi.

Analízis, hogy az eddig megfogalmazottakat megismételném, fel kell tennem azt a kérdést, hogy miért is gond az, ha a népesség előregszik? Mindenekelőtt azért, mert a népesség elöregedésével csökken az újitókész fiatalok aránya, s ez gátolja az új ismeretek átvételét, alkalmazásának elterjesztését. Az új iránti igény háttérbe szorulása és ennek következményei a különböző döntési mechanizmusokat negatívan befolyásolják. Megerősödik a megszokott megoldásokhoz való ragaszkodás, rövidebb perspektívában való gondolkodás. Emellett az idősokorúak arányának növekedése nemcsak az új ismeretek iránti fogékonyságot, a kezdeményezőképiséget és a kreativitást csökkenti, hanem a gyengülő életkedv, illetve a jövő reménytelenségének érzete következtében az utánpótlás biztosításának belső szükséglete iránti felelősségérzete is csökken. E folyamat részeként az elöregedett népesség egyre kevésbé látja értelmét, hogy utódokat neveljen s mind- inkább képtelenné is válik a kellő számú utód vállalására. S ezt a mintát a mind kisebb létszámú utódok is átvesszik, követik. A népesség elöregedése mind kevesebb gyermek vállalását jelenti, s mivel minden érték forrása a gyermek, így fokozatosan leszűkül az a bázis, amely morális, szellemi és fizikai értelemben is képes az emberi közösség, a társadalom megújítására. Az elöregedett népességben nő a gondozásra szoruló idős, önmagukat már ellátni nem tudó emberek száma,

aránya. Az önmagára maradt idős korúak kapcsolatainak beszűkülése, érzelmi izolálódása pedig a depresszióra hajló emberek arányát növeli azokét, akik helyzetüket reménytelennek érzik, akik nem látnak maguk előtt perspektívát és tehetetlenek.

A gazdaság és a termékenység között meglévő kapcsolatot nem nehéz felismerni, hiszen a gazdasági nehézségek általában alacsony termékenységre vezetnek, mely tovább csökkenti a gazdasági teljesítményt. Feltételezhető, hogy a – lassan két évtizede – csökkenő hazai termékenység háttérében is a jövő perspektívátlansága mellett a gyenge gazdasági teljesítmények állnak. Közismert tény ugyanis, hogy a családok többsége a gazdasági körülmények további romlását az elmúlt évtizedekben nem vagy csak igen nehezen tudja ellensúlyozni, mivel a feladatvállalásnak a munkaidő végecsége, illetve a mind szűkebbé váló munkaerőpiaci lehetőségek határt szabnak.

A népességszám csökkenésének megállítása és a mind kedvezőtlenebbé váló népességösszetétel megváltoztatása nemcsak nemzetbiztonsági és morális szempontból fontos, hanem a nemzeti azonosságtudat szempontjából és az ország gazdasági teljesítőképességének biztosítása érdekében is. Szembe kell nézni ugyanis azzal a realitással, hogy a népességszám bizonyos szint alá süllyedése ugyanis nemcsak megakasztja a további gazdasági fejlődést, hanem – mivel a nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadát kell az inaktív- vagy idős korúakra fordítani – annak gátjává is válik. Tisztában kell lenni ugyanis azzal, hogy bizonyos idő után az előregedés nemcsak a 19 év alattiak számát apasztja, hanem a munkaképes korúakét is, ami maga után vonja a gazdasági aktivitásnak, a gazdaság teljesítőképességének, rugalmasságának és mozgékonyságának csökkenését. Ez pedig azzal jár, hogy a nyugdíjat megtermelők hányada lecsökken, s az aktív- inaktív aránya megváltozik, az inaktívok mind elviselhetlenebbé váló túlsúlya alakul ki. Azaz, amennyiben a fiatalok össznépességen belüli aránya a továbbiakban is az eddigiekhez hasonló ütemben csökken, akkor az elkövetkező időszakok idős nemzedékeinek eltartási lehetősége már 2030 táján egyre aggasztóbb lesz, pedig akkor még az aktív- inaktív aránya alig haladja meg az 1:3 arányt. Ez pedig nemcsak működőképtelenné teszi a kialakított nyugdíjrendszert, hanem – mivel az egészségügyi ellátó rendszerek szolgáltatásait is mindinkább az idős korúak veszik igénybe – a gyermekkorúak, a fiatal és a középkorú felnőttek egészségének megőrzésére mind kevesebb pénz fog jutni.

Az adatok – úgy véljük – kellően dokumentálják az idős korúak létszámának gyarapodását, a hazai népesség öregedését, az ország életfájának eltorzulását. Következmenyei pedig nehezen lesznek kiszámíthatóak abban az esetben, ha az emberi életkor meghosszabbodása, az idős személyek térfényése nem fog egyútt járni a létszámában állandóan növekvő idős csoportok életkörülményeinek javulásával, illetve ha a társadalom mindennapi életébe történő beilleszkedésükre nem sikerül megoldást találni.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy jelenleg nemcsak a tendencia visszafordításának gondolata illuzórikus, hanem a megállítására irányuló erő-feszítések is. Amit reális célnak látok, az egyelőre nem más, mint a népes-ségfogyás és ezzel együtt az előregedés jelenlegi ütemének lassítása. Ennek megvalósítása érdekében pedig meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek segítségével a hazai negatív demográfiai folyamatokat mérsékelni lehet.

Nehezen lehet vitatni, hogy a gazdaságpolitika közvetlen és közvetett formában is hatást gyakorol a lakosság életvitelére, létfeltételeinek alakulására. Azzal, hogy a mindenkori politika a költségvetés, illetve az államháztartás tervezése során meghatározza a jövedelemtulajdonosok pozícióváltozásait hatással van a népesség jövőbeli számának, kor szerinti összetételének alakulására is. Eppen ezért az, hogy az államháztartás, a vállalkozások, illetve a lakosság milyen mértékben részesednek a jövedelmekből meghatározó jelentőségű. Ennek következtében, hogy a jövedelemtulajdonosok zárt rendszert alkotnak, többletjövedelemhez csak egymás javára vagy kárára juthatnak. A mindenkori kormányzat a tervezést követően a költségvetés elfogadásával meghatározza, hogy a következő évben az állami hatalmat, külföldet, a vállalkozásokat vagy a lakosságot részesíti-e előnyben vagy hozza hátrányos helyzetbe. A lakosságot közvetlen módon elsősorban akkor preferálja a gazdaságpolitika, ha a személyi jellegű juttatásokat növeli, illetve ha a személyi jövedelemadó mértékét csökkenti. A költségvetés természete-

tesen egy évre szól, de könnyen belátható, hogy valójában a költségvetésbe kódolt politikai szándék, még annak esetleges módosítása ellenére is több éven keresztül hat. Így van ez még abban az esetben is, ha a korábbi prioritásokat a politika át kívánja alakítani.

Az elmúlt években megvalósított, a pénzügyi egyensúlyt rövid távon érvényesíteni kívánó elmúlt években megvalósított restriktív politikai gyakorlattal szemben a távlati népesedéspolitikának a termékenység és a születésszám emelkedése, illetve a halandósági viszonyok területén történő javulás érdekében a családot és azokat a családi jellegű együttélési formákat kell támogatásban részesítenie, amelyek a gyermekvállalás, azaz a népesség-utánpótlás területén kiemelt szerepet játszanak. Egyértelművé teszi ezt az, hogy a család a társadalom alapegysége, és számos funkciói közül a legalapvetőbb és legfontosabb az utódok felnevelése. Kiindulópont tehát a család, mely a társadalom legősibb önkéntes közössége. Létezése és normális feltételek közötti működése a fejlődés alapfeltétele, hiszen a családot alkotó ember a gazdaság elsődleges forrása. A humán tőkét „termelő” család tevékenysége révén a közösség egésze – közvetve és közvetlenül – gyarapszik, hiszen a gyermek nemcsak a javak és szolgáltatások leendő termelője, hanem fogyasztója is. A hosszú távú népesedéspolitikai alapján megfogalmazott cselekvési programnak olyan gazdasági, szociális, egészségügyi és kulturális körülmények megteremtésére irányulnia, melynek következtében a házaspárok szabadon és valódi felelősséggel hozhatják meg a gyermekáldással kapcsolatos döntéseiket.

Szembe kell nézni a források rossz elosztásából és az elosztás hiányos voltából fakadó feszültségekkel, s elő kell segíteni, hogy az anyagi javak igazságosabb elosztása révén mindenki egyforma mértékben részesüljön az utódok felnevelésére fordított társadalmilag elismert költségekből, hogy a gyermekeket nevelő családok a jelenleginél nagyobb és jobb lehetőségekkel rendelkezzenek. Az elérendő cél megvalósítása érdekében a továbbiakban ugyanis nem lehet fenntartani azt a jelenlegi helyzetet, hogy a társadalom legnagyobb szegénységben élő rétegei éppen a több gyermeket nevelő családok legyenek. A családok marginalizálódási folyamatát meg kell állítani, azaz a gyermek(ek)et nevelő családokat kiemelt támogatásban, és megfelelő feltételek megléte esetén – az egyedül élővel szemben – differenciáltan meghatározott előnyben kell részesíteni. Tarthatatlan az az állapot, hogy jelenleg a háztartások többségében minden gyermek növeli a szegénységbe kerülés esélyét.

Demográfiai szempontból újra kell gondolni a korábbi évtizedek intézkedéseinek, például a gyermekgondozási segély, a gyermekgondozási díj, az anyasági segély, a gyermekápolási pótlék, a várandósági pótlék, a gyermeknevelési támogatás, a családi pótlék, a fiatal házasságokat érintő kedvezmények odaitélésének és visszavételének pozitív, illetve diszfunkcionális hatásait. Olyan támogatási rendszert kell kialakítani, amely kizárja annak lehetőségét, hogy a család egyetlen jövedelemforrása a gyermekek utáni támogatás legyen. Azaz nem kívánatos a „stratégiai” gyermekek számának, illetve a gyermekek után megszerezhető anyagi támogatásból élő családok és gyermeküket egyedül nevelő személyek számának a növelése. Mint ahogyan nem kívánatos szaporítani az analfabéták, az aluliskolázottak táborát sem. Azokat a családokat kell támogatni, amelyek elősegítik, hogy a felnövekvő gyermekek jó egészségben és megfelelő műveltséggel rendelkezve sikerrel fejezzék be az alsó-, a közép- és a felsőfokú tanulmányaikat. A támogatási rendszernek tehát annak ellenére, hogy család- és gyermekcentrikus függetlenül a gyermekek számától nem a rossz anyagi körülmények között élőket kell segítenie, hanem az ország gazdasági lehetőségeivel összhangban, s nem annak alárendelten ésszerűen és minden lehetséges mód felhasználásával a társadalom és a munkáltatók részéről egyaránt elismerni és elismertetni a születendő gyermek világra jövetelének, illetve minden megszületett gyermek gondozásának és felnevelésének költségeit.

A közvélemény-kutatások eredményei azt mutatják, hogy a magyar népesség az évtizedek során beékelte az elmozdulások, változások ellenére alapvetően még ma is család- és gyermekpárti. Erre alapot ad meg kell erősíteni azt a felfogást, melyben a családi közös-

ség szerepének megerősítésére helyezik a hangsúlyt. Olyan társadalmi közhangulatot és ennek megfelelő feltételrendszert kell kialakítani, melyben:

- az individualizmussal szemben egyértelmű értéket jelent a család,
- a szülők gyermeknevelésben való lekötöttségét egyértelműen elismerik,
- a családban gyermekét nevelő anya presztízse – a titkárnótól az akadémikusig – egyetlen más foglalkozáshoz sem hasonlítható, és amelyben
- az individualizmus és a születéskorlátozás értéként való elismerésével szemben természetes a gyermekes családokat támogató alapvető egészségügyi és szociális programok finanszírozása, azaz nem jelenthet társadalmi fe-szültséget a gyermekvállalás, a gyermeknevelés fokozott anyagi támogatása.

A közgondolkodás olyan típusú átalakítását, megerősítését kell megvalósítani, melynek eredményeként nem teherként, hanem az élet legfontosabb és legtermészetesebb ajándékaként jelenik meg a családban a gyermek, aki nem teher, s nem a szülők, mindenekelőtt az anya karrierjét lehetetlenné tevő csapás. A nők méltóságának, az anyaság fontosságának, valamint a családban, a gyermekek nevelésében betöltött kiemelkedően fontos szerepének elismerése mellett fontos alapelvként kell számon tartani, hogy a szülőknek joga, kötelessége és felelőssége gyermekeinek fejlődését irányítani és vezetni.

Abból indulunk ki, hogy a gyermekvállalási kedv számos morális, pszichés, erkölcsi, kulturális feltétel megléte mellett szoros összefüggést mutat a gyermekeket vállaló megfelelő családi háttér biztosításával. S mivel a több gyermek vállalásának előfeltétele az első gyermek vállalása, éppen ezért – a családalapítás számára biztosított kedvező légkör kialakítása mellett – az első gyermek születésekor minden családot egyszeri egyedi támogatásban kell részesíteni. Az általánosabban értelmezett egészségügyi ellátáshoz való jog értelmében lehetővé kell tenni a nők számára, hogy biztonságosabban várják és szülik meg gyermeküket, azaz hogy a házaspároknak egészséges gyermekük születhesse. Ennek biztosításával párhuzamosan újra kell gondolni, hogy a sürgősségi szülészeti ellátást és a szülés előtti és azt követő gondozási formát hogyan lehet és kell az anya és a születendő gyermek érdekében még hatékonyabbá tenni.

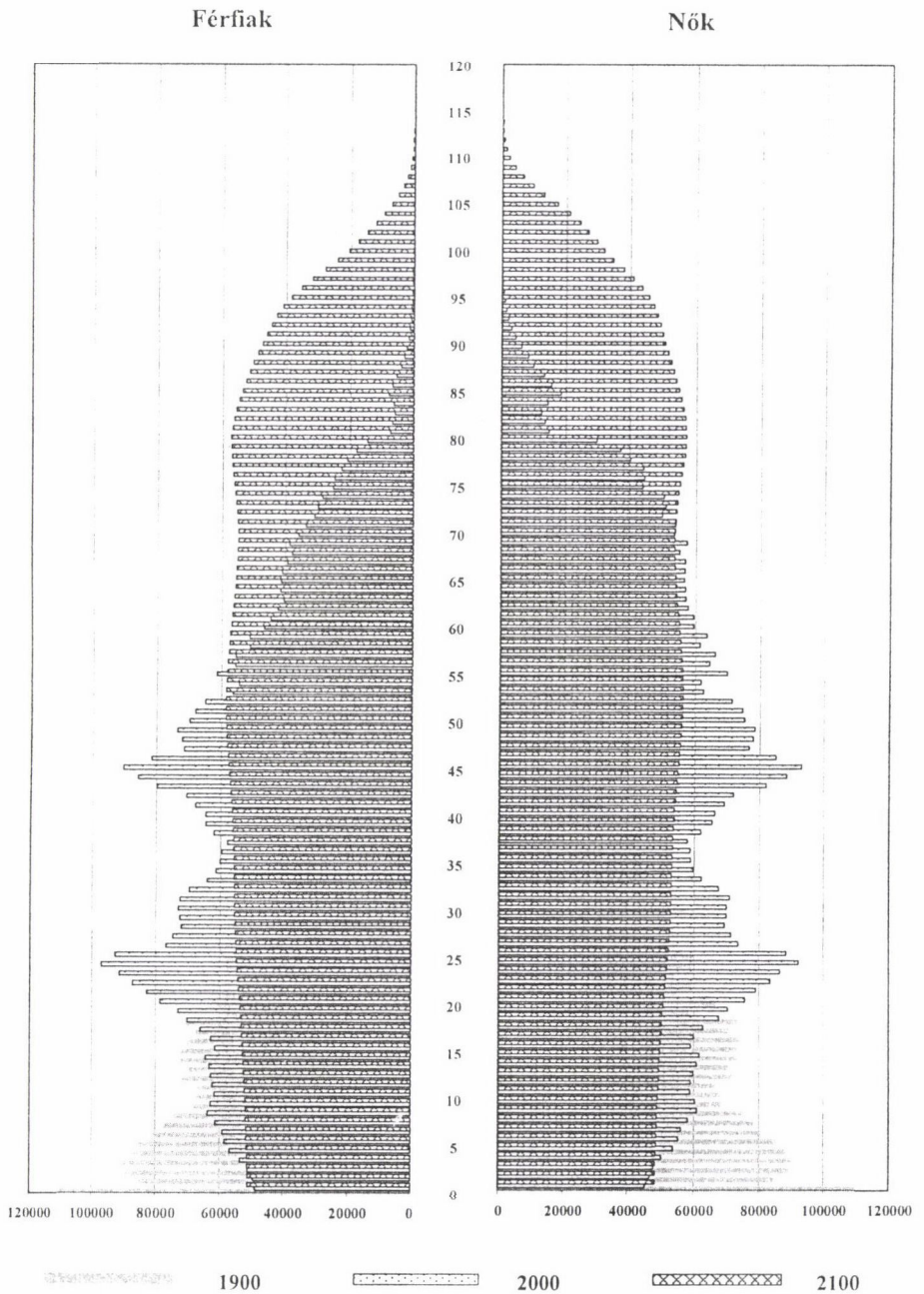
Az igazságosabb közteherviselés kialakítása érdekében a rendszer-változás nyerteseinek és gyermek(ek)et nem nevelő családoknak és egyedülálló személyeknek megfelelő mértékben részesedniük kell az utódok felnevelésére fordított költségekből.

Mielőtt azonban ez realitás lenne, szembe kell nézni azzal a kérdéssel, hogy az öregedő lakosság ellátásának költségeit hogyan tudja biztosítani az alacsony termékenység és a magas halandóság következtében mind összességében mind nagyobb aktív kereső réteg? Az öregedő lakosság ellátásához elengedhetetlenül szükséges anyagi eszközök biztosítása már jelenleg is mind nagyobb gond. (Hazai viszonylatban egy gyermek felnevelése tizedrészét teszi ki egy idős ember eltartási költségeinek; ehhez képest a Világbank szakértői szerint egy gyermek felnevelése világszerte a negyed részét teszi ki.) Az egészségügy szolgáltatásait, s ezen belül is a gyógysertámogatás jelentős hányadát a 60 éven felüliek veszik igénybe, éppen ezért azt is végig kell gondolni, hogy a támogatások mértéke hogyan érintse a gyermekeket felnevelő, illetve gyermekeket nem nevelő időszerű személyeket.

Sajnos minden jel arra utal, hogy a halálozások számának 1993-at követő mérséklődése átmeneti jelenségnek bizonyult, melynek következtében a halálozások magas száma tartós tendenciának hat a hazai demográfiai folyamatokra. Ez pedig újabb terhet ró az egészségügyi szolgáltatásokra, azaz mind többen, nagyobb gyakorisággal és mind hosszabb ideig fogják ezeket a szolgáltatásokat igénybe venni. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy az idősek számára kialakított jelenlegi ellátási rendszerek alkalmatlannak válnak feladataik ellátására.

A népesség előregedése többlet-halálozást eredményez. A korai halálozások nagy gyakorisága mellett ez is az egyik összetevője annak, hogy a halálozások száma fejlettségünkhöz viszonyítva indokolatlanul magas. Éppen ezért a halandóság javulása automatikusan növeli a magasabb életkorok megélésének esélyét, ennek ellenére – mivel a hazai magas halálozási arány kialakulásában a korai halálozások nagy gyakorisága jelentős szerepet

Magyarország népességének korfája (fő)
1900, 2000, 2100, fenntartó változat

játszik – egy normálisnak mondható halandósági szint eléréséig nem csupán a népesség-csökkenés mértékére és ütemére hat, hanem a népesség korstruktúráját is „fiatalítja”. Ez könnyen belátható, ha figyelembe vesszük, hogy 1960 és 2000 között a 35–64 év közötti férfiak halálozási arányának emelkedése mintegy 50 százalékos volt.

A nemzetközi migrációs adatok arról tanúskodnak, hogy a vándormozgalom szereplői javakorabeli férfiak és nők. Ők azok, akik közvetlen formában a lélekszám és a korstruktúra alakulására is hatást gyakorolnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a migráns – mint az elmúlt ezeregyszáz évben bármikor – tehetségével, munkakultúrájával, saját népének erényeivel gazdagítja a befogadó ország népességét. 1960 és 1990 között a legális és az illegális kivándorlók évenkénti száma 1405 és 6555 fő között mozgott.⁷ Eppen ezért nehéz feltételezni, hogy 1990-et követően, amikor a szabad utazás feltételei végre megteremtődtek hazánkban, legalább annyian ne vándoroltak volna ki évente, mint azt megelőzően. Annak következtében azonban, hogy a kivándorló magyar állampolgárok adatait sem ismerjük, nem tudunk arra a kérdésre válaszolni, hogy a hazai népességcsökkenésben milyen szerepet játszott, játszik a kivándorlás, illetve, hogy a nemzetközi vándorlás hazai mérlege nyereséges-e, vagy veszteséges. Ez pedig azt jelenti, hogy nem tudjuk: a bevándorlók mennyiben járulnak hozzá a hazai népességfogyás csökkentéséhez és a népesség korstruktúrájának változásához.

Abban az esetben, ha a három népmozgalmi komponens, azaz a termékenység, a halandóság és a nemzetközi vándorlás egyenlege között egyenlően osztjuk meg a népességcsökkenés korlátozásának „teendőit”, akkor remény van arra, hogy a népességcsökkenés úgy szelídüljön meg, hogy eközben a népesség előregedése csak fokozatosan és nem gyorsan módon következik be. Ebben az esetben a gyermekszám fokozatosan emelkedik, és csak lassan közelít az egyszerű reprodukciós szinthez. Ezzel együtt az élettartam mindkét nemnél emelkedik, a férfiaknál 80 év fölé, a nők esetében pedig megközelíti a 90 évet. A nemzetközi vándorlás egyenlegének sem kell a fenti feltételek megvalósulása mellett elviselhetetlen méretűnek lenni, elegendő ha évi 13–14 ezer fő nyereséggel zárul. Mindezek eredményeként a születések száma tartósan 100 ezer fő felett alakulhat, az évenkénti természetes fogyás sem lehet irritálóan magas. A népesség fenntartása fokozatos további öregedés mellett megy végbe, de a népességszám nagyjából 2050 után is megőrizhető, s így az össznépesség száma 2100-ra sem csökken 9,7 millió fölé⁸ (2. ábra).

Mindezek valóra válásának természetesen nemcsak pénzügyi, hanem etikai, erkölcsi következményekkel járó feltételei is vannak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni ugyanis azt az alapigazságot, hogy minden ember függetlenül korától, nemétől, vallásától és nemzeti hovatartozásától „feltétlen és elidegeníthetetlen méltósággal és értékkel rendelkezik”.

A hazai népességfejlődést drasztikusan keresztbe metsző demográfiai katasztrófákra, s az azokat kiegészítő egyéb tényezők génjeinkbe kódolt kumulatív hatására gondolva egyrészt csodálkozással tölt el az a tény, hogy még ennyien vagyunk, másrészt pedig éppen ez az, ami egyértelművé teszi számomra, hogy amennyiben a „gerinc megint a test középvoalába” kerül, és ha „életünk méltósága, a testünkben szálló sors s az elszántságot kedvelő idő” ismét helytállásra buzdít bennünket, s ha ezeket megfelelő népesedéspolitikai intézkedések egészítik ki, képesek vagyunk a bennünket sújtó epidemiológiai válság leküzdésére s jelenlegi népesedési gondjainkat megoldjuk.⁹

⁷ Tóth Pál Péter: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994), Püski, Budapest, 1997, 65.

⁸ Háblicsek László–Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. Népesedés és népességpolitika. Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2000, 356.

⁹ Az idézetek Németh László: Debreceni Kátéjából valók. Új Vetés, 1933. november 1–3.